

Demokratyzacja języka a język literatury czeskiej

1. Pojęcie *demokratyzacja języka literackiego (demokratizace spisovného jazyka)*

Z pojęciem *demokratyzacja języka literackiego* spotykamy się w 1946 r. w radiowym wykładzie czołowego czeskiego lingwisty Bohuslava Havránka. Wystąpienie to później zostało opublikowane w dwu wersjach: skróconej w „Rudym právie” z dnia 17.10.1946 r. i poszerzonej w „Češtinie v životě a ve škole” z 1947 r. (Havránek 1947, s. 16–20; por. też Havránek 1963, s. 145–148). Autor zjawisko demokratyzacji języka łączy z dokonującymi się po drugiej wojnie światowej przemianami społeczno-politycznymi. W pierwszej kolejności idzie mu o poszerzenie kręgu użytkowników czeszczyzny literackiej (*spisovná čeština*), co było związane z faktem upowszechniania się tej odmiany języka (wcześniej dostępnej dla określonych warstw społeczeństwa czeskiego), skutkiem czego też jest pozbawienie jej tzw. ekskluzywnego charakteru. B. Havránek stwierdza:

[...] nové formy života politického a hospodářského s plnou účastí všeho lidu v něm, čtení novin a literatury i poslech rozhlasu činí nositelem projevů spisovného jazyka a zejména jejich spotřebitelem opravdu celý národ. Dochází tak k opravdové demokratizaci spisovné češtiny, jako dospíváme ke skutečné demokratizaci školy a kultury (Havránek 1963, s. 146).

W rozważaniach B. Havránka¹ w tym okresie widoczne jest ideologizujące podejście do języka, odzwierciedlające ówczesne tenden-

¹ W jego pracach widoczne jest odwołanie do szkoły lingwistycznej rozwijającej się w ZSSR – marryzmu, który w 1950 r. spotkał się z krytyką Stalina (por. *Encyklopedický slovník češtiny* 2002, s. 256–257). Václav Cvrček stwierdza, że

cje głoszące jego klasowy charakter. Konstatuje on w swoim wystąpieniu, że język posiadając cechy demokratyczne, służy w takiej samej mierze wszystkim członkom danego społeczeństwa, przez co staje się jednym z wyznaczników społeczeństwa klasowego (por. Havránek 1963, s. 220). W późniejszym okresie autor odstąpił od tego stanowiska (por. Krčmová 1998, s. 121). W swoich artykułach w następujący sposób wyjaśniał swoją decyzję:

Vlivem doby jsem [...] přecenil třídní znak: tento názor jsem brzy opravil. [...] Třídní vylučnost spisovného jazyka i zde pro minulost přeceněna (Havránek 1963, s. 145).

Jak jsem již řekl, jeden ze základních omylů teorie i praxe záležel v tom, že se pokládal jazyk za bezprostřední znak třídní společnosti. Byl to omyl plynoucí z předpokladu, že se zánikem hospodářské základny má nastoupit i nový jazyk (Havránek 1963, s. 220).

Wprowadzone przez B. Havránka pojęcie demokratyzacji języka literackiego, stało się następnie od lat pięćdziesiątych problemem badawczym czeskiej teorii języka, która traktowała to zjawisko jako ogólny proces w rozwoju nowożytnych języków literackich (por. Krčmová 1998, s. 121).

Szczególnego znaczenia zagadnienie to nabiera po 1989 r., kiedy po upadku totalitaryzmu w wielu krajach wraz ze zmianami ustroju następuje odideologizowanie życia publicznego, a co za tym idzie także języka. Na złożoność tego procesu zwraca uwagę S. Gajda, który odwołując się do ujęcia szkoły praskiej, wskazuje na następujące zjawiska charakterystyczne dla współczesnej polszczyzny literackiej:

[...] deelitaryzację, wzajemne oddziaływanie odmian, narastanie polifunkcyjności, postępujący „rozpad” języka literackiego i wytwarzanie się wielu standardów językowych (Gajda 2001, s. 210).

w związku z teorią założyciela tej szkoły N. J. Marra, preferującego klasowe spojrzenie na język, „nástup socialismu by se nutně musel projevit i ve vytvoření zcela nového jazyka. V souvislosti s třídním pojetím a s demokratizačními tendencemi se tedy objevil názor, že spisovný jazyk je třídním jazykem buržoazie (tedy nevhodným pro novou společenskou situaci)” (Cvrček 2006, s. 20).

Natomiast przyczyn demokracji języka Barbara i Andrzej Kudrowie dopatrują się w skutkach przemian demokratycznych zapoczątkowanych w latach 1989–1990, a mianowicie w następujących zjawiskach (najwyraźniej widocznych w języku mediów): wpływ języka potocznego (wraz z wyraźną wulgaryzacją wypowiedzi), wpływ języków obcych (terminologizacja wypowiedzi), zmiana hierarchii funkcji językowych (funkcja fatyczna przed funkcją informacyjną), interakcyjność, intertekstualność, ikoniczność itp. (Kudra B., Kudra A. 2006).

Nieco inne ujęcie interesującego nas problemu reprezentuje М. Лабащук. Zwraca on uwagę na niejednoznaczność terminu *demokratyzacja języka* oraz stwierdza, że nie można tego zjawiska traktować podobnie, jak to miało miejsce wcześniej, tzn. jako wyrazu wolności publicznego wypowiedzania się na dowolne tematy w różnych typach kontaktów językowych. Według autora należy rozpatrywać dwa aspekty demokracji języka: informacyjny (pojęciowo-leksykalny) i stylistyczno-typologiczny (formalno-gramatyczny), przy czym:

Первый аспект можно назвать понятийно-тематическим, так как он связан с возможностью использовать в языковой деятельности (в „langage” в терминологии Ф. Соссюра) сферы, ранее не доступимые в общении. Второй аспект можно назвать субъективно-функциональным, так как он связан именно с личностным фактором, с языковой способностью, а также с понятийной и языковой картиной мира конкретного субъекта языкового общения².

Biorąc pod uwagę brak jednoznacznego rozumienia tego terminu, jesteśmy zobowiązani określić tutaj jego zakres znaczeniowy. Pod pojęciem demokracji języka będziemy rozumieli wzajemne oddziaływanie odmian językowych, zwiększenie roli języka potocznego oraz zmniejszenie dystansu między językiem pisanym a mówionym.

² Pragnę w tym miejscu serdecznie podziękować Autorowi za udostępnienie mi rękopisu Jego artykułu pt. *Критерии демократизации языка*, wygłoszonego w 2005 r. na konferencji pt. *Bez cenzury. Przejawy demokracji w językach słowiańskich końca XX wieku*, zorganizowanej przez Katedrę Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Łódzkiego i Katedrę Językoznawstwa Słowiańskiego UWM w Olsztynie.

2. Rola czeszczyzny potocznej nieliterackiej w procesie demokratyzacji czeskiego języka literackiego

W latach powojennych znaczną uwagę poświęcano zagadnieniu roli czeszczyzny potocznej nieliterackiej (*obecná čeština*) w procesie demokratyzacji czeskiego języka literackiego (*spisovná čeština*). Chodziło bowiem o znalezienie sposobu zmniejszenia dystansu między odmianą literacką a nieliteracką języka czeskiego, szczególnie zaś o zbliżenie języka literackiego do języka komunikacji codziennej³.

B. Havránek w swoich wypowiedziach z lat 1946–1947 na temat demokratyzacji języka czeskiego podkreśla, że skutki tego procesu widoczne są na równi we wszystkich płaszczyznach czeszczyzny: fonetyce, morfologii, składni oraz słownictwie (Havránek 1963, s. 147). Stwierdza on także, że:

[...] tam, kde spisovný jazyk má možnost ztotožnit se s obecným jazykem lidovým, vítězí prostředky shodné s obecnou češtinou mluvenou a rychle mizejí ze spisovného jazyka zbytečné jeho archaismy⁴ (Havránek 1963, s. 147).

Pod koniec lat czterdziestych XX w. pojawiły się też radykalne poglądy na pozycję czeszczyzny potocznej nieliterackiej w systemie odmian czeskiego języka etnicznego. Z propozycją zrównania statusu czeszczyzny literackiej i nieliterackiej wystąpił m.in. J. Krejčí i P. Sgall, wykorzystując sytuację, jaką stworzył ówczesny minister

³ Por. na ten temat: „[Jde o] zživotňování jazyka, kterým označujeme pronikání prvků běžně mluveného jazyka do jazyka spisovného. V důsledku toho se dosavadní spisovné jazykové prostředky stylově přehodnocují. Jevy nespisovné se dostávají do spisovného jazyka a stávají se hovorovými, ev. neutrálními, původně hovorové neutrálními, neutrální se případně posouvají do knižní vrstvy. Prvky zastaralé vypadají ze spisovného jazyka, ev. zůstávají ve velmi omezené frekvenci” (Bergerová, Petr 1988, s. 107).

⁴ V. Cvrček konstatuje, že B. Havránek w ten sposób w pewnym sensie odstąpił od ogłoszonych przez siebie poglądów o konieczności teoretycznej interwencji w proces kształtowania normy literackiej, traktując proces demokratyzacji jako przejaw niesterowanego odgórníe rozwoju językowego (Cvrček 2006, s. 20).

szkolnictwa Z. Nejedlý, otwierając dyskusję na temat zadań lingwistyki w związku z ujęciem klasowym języka narodowego (por. przypis pierwszy oraz Cvrček 2006, s. 20–21, 45–46). Z tego powodu zagadnienie czeskiego języka potocznego nieliterackiego było opisywane w pewnym sensie przez pryzmat panującej ideologii. Miało to niewątpliwie – jak twierdzi Cvrček – znaczny wpływ na późniejszą dyskusję naukową na temat miejsca czeszczyzny potocznej nieliterackiej wśród odmian języka czeskiego⁵. Mimo tego że dyskusja nie przyniosła definitywnych rozstrzygnięć, okazała się istotnym krokiem w badaniach nad językiem nieliterackim, które jednak dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX w. rozwinęły się na szerszą skalę i były (i są nadal) związane z zagadnieniem kodyfikacji współczesnego języka czeskiego, „zbliżającej” skostniałą normę literacką do normy języka codziennej komunikacji.

Obecnie nadal aktualny jest jeden z podstawowych problemów demokratyzacji standardu języka czeskiego, czyli wzbogacanie go elementami czeszczyzny potocznej nieliterackiej. Dokonuje się to poprzez zbliżanie obu odmian języka czeskiego (literackiej i nieliterackiej) i ich wzajemnemu oddziaływaniu (por. Hronek, Sgall 1999, s. 190 i n.). Owo zbliżanie się obu wariantów czeszczyzny obecnie przebiega znacznie szybciej, niż to miało miejsce w latach pięćdziesiątych–osiemdziesiątych XX wieku. Jest to spowodowane znaczną ekspanywnością tej odmiany językowej przede wszystkim w komunikacji publicznej i jej wyraźną obecnością w literaturze.

W procesie zbliżania się obu odmian niewątpliwie duże znaczenie odgrywa właśnie język literatury. Początki wprowadzania do języka utworów literackich elementów czeszczyzny nieliterackiej występują już znacznie wcześniej, niż omawiane tu zagadnienie demokratyzacji języka, i są związane z próbami odświeżenia języka literatury (por. Fundová 1965; Mareš 1995; Sgall, Hronek 1992, s. 114–126). Ze zjawiskiem tym spotykamy się już na przełomie XIX i XX w. np. w pro-

⁵ Por. dyskusję na łamach czasopisma „Slovo a slovesnost” w latach 1962–1963 oraz Bałowska 2006, Cvrček 2006, Szczepańska 2004 itp.

zie M.A. Šimáčka (por. Balowska 1999), I. Herrmanna (por. Szczyńska 1988), K. Čapka-Choda (por. np. Orłoś 1992) oraz na początku XX w. w twórczości J. Haška (por. np. Daneš 1954) i K. Čapka (por. np. Brabcová 1990). Elementy nieliterackie zostały wykorzystane przede wszystkim w dialogach w celu stworzenia wrażenie naturalności komunikacji mówionej. Pełniły one rolę środków charakterystyki postaci bezpośredniej lub pośredniej (np. środowiska, z jakiego się wywodzili bohaterowie).

Na tym tle interesująco przedstawiają się próby z początku lat pięćdziesiątych XX w. „odgórnego” regulowania języka literatury, związane z ogólną ideologizacją życia społeczeństwa czeskiego. Mimo wymogu, aby język dzieła literackiego nie był językiem skostniałym i archaicznym, lecz żywym i naturalnym, postulowano stosowanie czeszczyzny potocznej nieliterackiej w ograniczony i jednoznacznie określony sposób: do negatywnej charakterystyki postaci oraz do wyrażania negatywnego stosunku do opisywanej rzeczywistości. Tego typu zabieg był poprawny ideologicznie i nie degradował ówczesnej kultury socjalistycznej. Realizację tego postulatu odnajdujemy np. w powieściach V. Rezáča *Nástup* i *Bitva*. Czeski język potoczny nieliteracki znacznie częściej występuje w wypowiedziach Trnca, postaci „politycznie podejrzaney”, bo mającej związku z warstwą burżuazyjną, niż w języku komunisty Bagára, który kiedy ich używa, wyraża za ich pomocą pogardę i lekceważenie (por. Mareš 1995, s. 236).

Dopiero przełom lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych stanowi prawdziwe otwarcie się literatury na inne odmiany czeskiego języka etnicznego. Początkowo obserwuje się „zachłyśnięcie się” czeszczyzną nieliteracką. Jest to reakcja na dotychczasową sytuację ograniczania pisarzom wolności wyboru środków językowych, narzucania sposobów korzystania z bogactwa odmian języka. P. Mareš twierdzi:

[...] obecná čeština a slangy se po určitou dobu zdají být hlavním prostředkem inovace literárního vyjádření (Mareš 1995, s. 236)⁶.

⁶ Por. także artystyczne reakcje na ten stan w twórczości L. Fuxa i L. Vaculíka opisane przez A. Sticha (1990).

Ważną rolę odegrała czeszczyzna potoczna nieliteracka w opowiadaniach Oty Pavla, który nadał jej nową funkcję estetyczną. Nie stanowi ona bowiem środka zbliżającego język bohaterów do języka komunikacji codziennej, ale służy dla celów artystycznej stylizacji – poetyzacji świata przedstawionego (Stich 1975).

Nowych sposobów wykorzystywania elementów czeskiego języka nieliterackiego poszukują także późniejsi twórcy. Innowacyjność polega na przywołaniu nie tylko szerokiego inwentarza środków czeszczyzny potocznej nieliterackiej, ale także różnych odmian socjolektalnych i to nie tylko w dialogach, ale także w narracji. Jako przykład mogą służyć utwory J. Pelca *...a bude hůř* (1985) oraz J. Novotného *Alfa 62'* (1991), opisujące życie przedstawicieli specyficznych subkultur. W obu przypadkach podstawowym tworzywem językowym jest czeski język nieliteracki. Mamy tu do czynienia nie tylko z dużą ilością cech czeszczyzny potocznej nieliterackiej, ale także wulgaryzmów, środków językowych ekspresywnych, elementów danego socjolektu: w pierwszym przykładzie chodzi o tzw. w czeskiej terminologii *hospodský slang* (por. Mareš 1995, s. 238), w drugim – żargon młodzieży z niższych warstw społecznych (por. Hoffmannová 1994).

W powieści J. Pelca *...a bude hůř* pojawia się również zabieg stylizacyjny polegający na odwróceniu funkcji czeszczyzny literackiej, tzn. standard języka czeskiego pełni funkcję negatywnej charakterystyki postaci, czyli posługują się nim jedynie postaci negatywnie oceniane przez pisarza. W utworze pojawia się on w wypowiedziach postaci pozostających w opozycji do głównego bohatera Olina i jego środowiska – reprezentantów grupy przeważnie ludzi młodych, którzy swoim sposobem życia i wypowiedania się wyrażają sprzeciw wobec wartości przyjętych przez ówczesne społeczeństwo czeskie. Np. języka literackiego używają starsze panie czy ojciec Olina, nie akceptujący subkultury reprezentowanej przez Olina i jego kompanów. Czeszczyzna literacka więc jest tu środkiem sygnalizującym obcość, wrogość i niechęć.

Na temat tego typu – można by rzec prowokacyjnego – otwartości języka literatury na wszelkiego rodzaju eksperymenty językowe, ja-

kie występują w przytoczonych powyżej utworach, a także na temat poszukiwania nowych kodów w komunikacji literackiej, brutalizacji wypowiedzi literackiej i podobnych eksperymentalnych sposobów odświeżania języka literatury w sposób następujący wypowiada się J. Hoffmannová:

[Texty] usilují o jazykovou a výrazovou autenticitu a o zachycení přirozeného mluveného projevu na určitém místě, v určité době, v určitém prostředí. (Usilují o to někdy tak výrazně, že se míra literární stylizace, stylizovanosti opravdu snižuje na minimum a text působí skoro jako naturalistický záznam jazykové skutečnosti.) (Hoffmannová 1994, s. 132).

Dzięki dążeniom pisarzy do autentyczności ich tekstów i do wytworzenia iluzji bliskiego kontaktu z czytelnikiem we współczesnej literaturze czeskiej zauważamy odbicie obecnej sytuacji językowej w Czechach, tzn. przenikanie się czeszczyzny literackiej i nieliterackiej potocznej oraz mieszanie się w wyniku tego w codziennej komunikacji językowej elementów z różnych odmian języka czeskiego. Dlatego też użytkownik czeskiego języka etnicznego nieustannie dokonuje wyboru pomiędzy literackimi i nieliterackimi środkami językowymi (por. Müllerová 2005). Wybór ten komplikuje sytuacja, że niektóre środki posiadają różne nacechowanie oraz różną ocenę społeczną. Nawet wśród czeskich bohemistów nie ma jednolitych poglądów na to, co już jest „literackie”, a co jeszcze „nieliterackie” (Müllerová 2005, s. 75). Istnieją więc trudności w jednoznacznym wytyczeniu granic poszczególnych odmian językowych, a zwłaszcza nieliterackiej potocznej, a także w sposobie ich wykorzystania w konkretnym akcie komunikacji.

Wydaje się, że najlepszym przykładem odzwierciedlającym współczesną czeską sytuację językową w literaturze czeskiej jest utwór *Sestra* J. Topola. W powieści pisarz nie tylko przeplata elementy czeszczyzny literackiej i nieliterackiej potocznej, ale także, a – może przede wszystkim to jest najważniejsze – przedstawia liczne sądy na temat narodowego języka czeskiego, jego funkcjonowania, różnic między pisownią a wymową, wariantywności i możliwości wykorzystywania

literackich i nieliterackich środków językowych (por. Schneiderová 2000)⁷.

* * *

Współczesna literatura czeska – z jednej strony – jest odbiciem rzeczywistości językowej, a z drugiej – m.in. poprzez występowanie w niej wszystkich odmian językowych i powszechność do niej dostępu – wpływa na zachowania językowe użytkowników czeszczyzny, powodując zmniejszanie się dystansu między językiem literackim a językiem potocznym nieliterackim.

Literatura

- Balowska G., 1999, »Obecná čeština« w utworach M. A. Šimáčka, [w:] *Odrodzenie narodowe w Czechach i na Słowacji*, Kraków, s. 259–267.
- Balowska G., 2006, *Problematyka czeszczyzny potocznej nieliterackiej (tzw. obecná čeština) na łamach czasopisma »Naše řeč« w latach dziewięćdziesiątych*, „Bohemistyka” 1, s. 25–46.
- Bergerová R., Petr J., 1988, *Úvod do studia českého jazyka*, Hradec Králové.
- Brabcová R., 1990, *Hovorovost v díle Karla Čapka*, [w:] *Karel Čapek a český jazyk*, Praha, s. 60–74.
- Cvrček V., 2006, *Teorie jazykové kultury po roce 1945*, Praha.
- Dancš F., 1954, *Příspěvek k poznání jazyka a slohu Haškových »Osudů dobrého vojáka Švejka«*, „Naše řeč” 37, s. 124–139.
- Encyklopedický slovník češtiny*, Praha, 2002.
- Fundová M., 1965, *K počátkům pronikání obecné češtiny do jazyka české prózy*, „Naše řeč” 48, s. 21–29.
- Gajda S., 2001, *System odmian i jego dynamika rozwojowa*, [w:] *Język polski*, red. S. Gajda, Opole, s. 207–219.

⁷ Por.: „Někdy když mluvila, spisovně a řádně, ujela jí koncovka, někdy polykala spojky. Pár slovesům ukopávala čárky” (s. 439).

„[...] »vím, co chceš vyškemrat, vobejmu ti nohama« [...] zpívala, přičemž spisovný »vím« ze starých časů křžžilo jazykovéj kord s »vobejmu« ze slovníku podmoků a tak vzniklo napětí [...] dětský slovo »vyškemrat« bylo pikantním kořeněním [...] a »ti« se mi obzvlášť líbilo, vždyť znamená blíž a vřejeji než starý »tč«” (s. 138) (cytaty za: Schneiderová 2000, s. 179).

- Havránek B., 1947, *Demokratizace spisovného jazyka*, „Čeština v životě a ve škole“, Praha, s. 16–20.
- Havránek B., 1963, *Demokratizace spisovného jazyka*, [w:] *Studie o spisovném jazyce*, Praha, s. 145–148.
- Hoffmannová J., 1994, *Slang v literatuře a uchování zašlých světů*, [w:] *K diferenciaci současného mluveného jazyka*, Ostrava, s. 132–139.
- Hronek J., Sgall P., 1999, *Sblížení spisovné a obecné češtiny*, „Naše řeč“ 82, s. 184–191.
- Krčmová M., 1998, *Péče o češtinu*, [w:] *Český jazyk*, red. J. Kořenský, Opole, s. 117–142.
- Kudra B., Kudra A., 2006, *Demokratyzacja języka – demokratyzacja w języku (na przykładzie języka w mediach)*, „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna. Zeszyty Naukowe Instytutu Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej UWM“ 2, s. 342–346.
- Mareš P., 1995, *Spisovná a nespisovná čeština v umělecké literatuře*, [w:] *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, Praha, s. 233–240.
- Müllerová O., 2005, *Literackość-nieliterackość w języku czeskim. Mieszanie kodu literackiego i nieliterackiego we współczesnej komunikacji*, [w:] *Rozwój języka czeskiego po aksamitnej rewolucji*, red. M. Balowski, Racibórz, s. 54–75.
- Orłoš T.Z., 1992, *Studia bohemistyczne*, t. II, Kraków, s. 97–107.
- Sgall P., Hronek J., 1992, *Čeština bez příkras*, Praha.
- Schneiderová S., 2000, *Topolův román Sestra a jeho jazyk*, „Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Philologica“ 72, s. 177–182.
- Stich A., *K obecné češtině v současné krásné próze (Ota Pavel)*, „Naše řeč“ 58, s. 215–223.
- Stich A., 1990, *O jazyce dvou současných autorů*, „Naše řeč“ 73, s. 113–126.
- Szczepańska E., 1988, *Elementy języka potocznego (obecná čeština) w prozie I. Herrmanna*, *Prace Językoznawcze* 87, s. 103–109.
- Szczepańska E., 2004, *Cechy czeszczyzny baroku a obecná čeština*, Kraków.